

ALEMANEN DENBORAN IPARRALDEKO IHESLIARREK ESPAINIAKO PRESONDEGIETAN EGIN KANTUAK

Pierre CHARRITTON

Jean Haritschelhar euskaltzainburu ohiaren ohoretan aipatu delarik gutartean, esker onez eta adiskidetasunez, IKER saileko liburu berri baten argitaratzea, gogoratu zait berehala, II. mundu gerlaren ondotik, gazte denboran, merkatu egun batez, Hazparneko plazan, Xarlex Etchegaray deitu Zelaitar bertsolari gazte bati erosi nizkiola, berak onturik eta berak inprimarazirik, berak saltzen zituen zenbait bertso.

Ez ziren lehenak, herri literaturan horrela agertzen zirenak, eta ez badut orain arte bederen gai horretaz aita Zabalaren pareko lanik, ez nihonek egin, ez ikasle bati, ez lagun bihi bati eginarazi ahal izan, baditut halere jadanik, gure ezin ahantzizko Jean Hiriart-Urruty Abittu zenaren bidetik, P. Broussainen edo S. Lardapiden paperetan aurkiturik, Katxo, Otxalde, Xetre, Mendiague anai-arrebak, Aña Debrua, Erramun Darraidou eta aspaldiko gure hazpandar galeriano famatuaren bertso paper asko eskuraturik. Iduritzen zait bizkitartean, Xarlex Etchegaray zenaren bertso hauek izan direla, gure eskualdean bederen, ene oroitean, egileak berak saldu dituen gisa horretako azken bertsoak.

Eta, menturaz hainbeste paper kurrutu dituen Jean Haritschelhar adiskideak berak, atseginekin haztatuko ditu eta parekatuko sasoi berean eta hazpandarren kasu berean gertatu zen Frantxua Bidart Kuxkurriok eman zizkion izenik gabeko baigorriarren koplak.

Hona beraz lehenik, beihalako bertso paperaren *fotokopia*, gero berriz gaurko ortografian idazki bera, ohar batzuez eta argazki zenbaitez argiturik eta, azkenik, Ibarrarten eskolatik etorririk, behar bada landuago eta laburrago, Baigorriko kopia firmarik gabea.

XARLEX-EK SALDU BERTSO PAPERA

ESPAINIAKO PRESONDEGIKO KANTUAK

I

*Milla bederatzi ehun eta berrogoita hiruan
Lanian ari ginelarik etchean gostuan
Factura jin zeraukun paper bat eskuan
Hobeko zuen utzi balu bai hartu lekuan.*

II

*Nahi baduzire jakin zer zuen barnian
Langilia eskas zutela bai Alemanian
Bisitaren pasatzia biharamunean
Ez ginuen urun yuaiterik herian berean.*

III

*Hiru medikuetaarik bat zen hautatua
Hau denek ezagutzen Mathieu medikuya
Hunek egin behar du gutartean hautua
Deurin lanetan duteezaria gaztua.*

IV

*Biharamunean joan ginen medikuaren ganat
Ber bera jin zeraukun bortha aitzinerat
Jinen zirezte bederazka gaizuak barnerat
Gebienak harturik gaitu egori etcherat.*

V

*Eskualduna ez baita zozaaren erdia
Zombaitek egin dugu joan aitzin bilzara
Behar diuk ezari salbuan bai gure bizia
Eta inhala fite pasatu mendia.*

VI

*Hora zer funtsean utzi dugun gure familia
Ichtant batez bazen han bihotz min handia
Zombaitek beritz emaztia eta haur tipia
Yainkoak konserbatuko ahaldu gu jin artio bizia. Eta azkartzeko orde autchu leherina.*

VII

*Orai hora nun giren beraz Espainian
Nahi baduzue yakin Pamplona hirian
Ongichko zeraturik bai presondegian
Hiru hilabete huntan celula batean.*

VIII

*Nahi baduzue yakin celulako beri
Hortakotz erangodut abian deneri
Leiho ttipi bat gora deusik ez ageri
Gizona han egoiteko ez da behar eri.*

IX

*Huna bertzalde beriz hango mubleria
Taula zar bat muruan berdina mahia
Gu hamar lagun betan han egonak gira
Kuvertura zar bat eta zimenta ohia.*

X

*Hiru hilabete pasaturik hola
Janedanendako irris eta ura
Gebienek ukan dugu artetan bits-dura
Eta Eskualduneri churita sudura.*

XI

*Gusartean badugu hainitz Donibandar
Ispura, Uharte eta Arnegi-tar
Lehen denak ordoki orai denak patar
Horen gatik baitaude ono denak azkar.*

XII

*Bat Donazahareko, Mathero bargina
Gerla denbora huntan zer nahi sos egina
Orai presondegian da gurekilan jina
Eta azkartzeko orde autchu leherina.*

XIII

*Denen ezagutzun Daguerre Ispura herian
Kantari charmanta zen bai Eskual herian
Boza arunt galdu du orai Espainian
Ur sobera edanik bai presondegian.*

XIV

*Bertze bat beritz badugu Behorlegikoa
Sobera amentz eginik galdua burua
Ustez biltzerat zohan bai Miguel gaizoa
Bisia pasaturik da tranquilisatua.*

XV

*Hamabotz garen bertsua huna libratzia
Kitatu behar dugu guk presondegia
Badaki zite zoin airos den kampoan choria
Hala hala zen orduan bai gure begia.*

XVI

*Gure plazera ez baitzen gau hartan ttipia
Biharamunean goizean argiko jeikia
Birazka estekaturik pasatu bidia
Ez da segurki Espainian jandarme eskasia.*

XVII

*Bethi juban eta nehorke ez jakin norat
Azkeimian aribatu ginen han nunbeit lekurat
Auto batzuetan sar eta jin Celanovarar
Burdin eskasik ez den etche batetarat.*

XVIII

*Bi egun pasaturik guk hola treinian
Bakotcha bere tokian jaririk gostuan
Zortzi jandarme bederen wagon bakotchear
Harmak eskunyan eta zer kara zarean.*

XIX

*Espainian ez da presendei eskasik
Hiri bakotchian ez baita bi edo biru baisik
Zazpi urthe huntan gizona han dago hetsirik
Hobe bailuke aise sarthu aitzin hilik.*

XX

*Huntan hobe dut beraz orai ichilzia
Eta inabala fite leku hok hustia
Noiz kartuko othe dugu Afrikako bidia
Alemanen eskutik kentzeko Frantzia.*

XXI

*Hitler Alemanian, eta Franco Espainian
Sorthuz geroz ari dira bethi zarkerian
Noiz ezariko othe ditugu biak uztarian
Leher egin aratzeko guk Eskual-herian.*

XXII

*Bertzu hon emailia Charlech Haspandara
Sortzez izana gatik bera Makeara
Hunat jinez geroztik jastatzekoa nafara
Halera kontzolatzen da ez baita bakara.*

Charlech

IDAZKI BERA GAURKO GRAFIAN ETA ZUZENKETAK EGINIK

Espainiako presondegiko kantuak:

1	5
Mila bederatzi ehun eta berrogoita hiruan ¹ , Lanian ari ginelarik etxean gostuan, Fakturra ² jin zerakun paper bat eskuan, Hobeko zen utzi balu bai hartu lekuan.	Eskualduna ez baita zozoaren erdia, Zonbaitek egin dugu joan aitzin biltzarra ³ : « Behar diauk ezarri salbuan bai gure bizia Eta, ein-ahala fite pasatu mendia ! »
2	6
Nahi baduzie jakin zer zuen barnian, Langilia eskas zutela bai Alemanian, Bisitaren ³ pasatzia biharamunean ; Ez ginuen urrun joaiterik, herrian berean.	Horra zer funtsean utzi dugun gure familia, Ixtant batez bazen han bihozmin handia, Zonbaitek berriz emaztia eta haur tipia : Jainkoak kontserbatuko ahal du, gu jin artio bizia!
3	7
Hiru medikuatarik bat zen hautatua, Hau denek ezagutzen Mathieu medikua ⁴ : Hunek egin behar du gutartean hautua ; Debruen lanetan dute ezarria gaizua.	Orai horra non giren beraz Espainian, Nahi baduzue jakin Pamplona hirian ⁶ , Ongixko zerraturik bai presondegian, Hiru hilabete huntan zelula batian.
4	8
Biharamunean joan ginen medikuaren ganat, Ber-bera jin zerakun borta aitzinerat : « Jinen zirezte, bederazka, gaizua barnerat! » Gehienak harturik, gaitu igorri etxerat !	Nahi baduzue jakin zelulako berri, Hortakotz errango dut abian deneri : Leiho ttipi bat gora, deusik ez ageri, Gizona han egoiteko ez da behar eri.

¹ 1943 izan zen II. mundu gerlaren Erdiko bihurgune nagusia, ordukotz hogeitortetara helduak ginenok, ikusi genuen bezala, «Bortxazko Lanetara» Service du Travail Obligatoire (S.T.O.) delakora, Alemaniara joaiteko aginduarekin adin bereko guztiak postarietako deitu gintuztelarik.

² «Fakturra» , postaria.

³ «Bisita»: Osagilearena, jakina, honek behar baitu lehenik ikusi zertan den bakoitzaren osasuna.

⁴ Hippolyte Mathieu medikua, Clément Mathieu (1882-1963) Akizeko hazpandar apezpiku bipil eta ezagunaren anaia zen.

⁵ Ikus beherago argazkia bere oharrekin.⁶ Iruñea edo Pamplona hirian, hiru hilabete luze, hazpandarrek ezagutu zuten presondegi garratz hori, San Kristobal deitu gaztelu famatu hura izan zen menturaz, nor jakin? Ezen ez zen ordukotzat presondegi eskasik Espainiako lurretan: ikus 19. bertsoa.

9

Huna bertzalde berriz, hango mubleria⁷ :
Taula tzar bat murruan, berdina mahaia,
Gu hamar lagun, betan, han egonak gira,
Kubertura⁸ tzar bat eta zimenta⁹ ohia.

10

Hiru hilabete pasaturik hola,
Jan-edanendako irris eta ura,
Gehienek ukan dugu artetan histura
Eta, eskualdunerri xuritu sudurra.

11

Gutartean badugu anitz donibandar¹⁰,
Izpura, Uhartea eta Arnegitar ;
Lehen denak ordoki, orai denak patar,
Horrengatik baitaude oino denak azkar.

12

Bat, Donazarreko, Matheo hargina¹¹,
Gerla denbora huntan zernahi sos egina,
Orai presondegian da gurekila jina
Eta, azkartzeko orde, abantxu leher-eina.

13

Denek ezagutzen Dagerre Izpura herrian,
Kantari xarmanta zen bai Eskual Herrian,
Botza arrunt galdu du orai Espainian,
Ur sobera edanik, bai presondegian.

14

Bertze bat berriz badugu Behorlegikoa,
Sobera aments eginik galdua burua,
Ustez hiltzera zohan bai Migel gaizua
Bizia pasaturik trankilizatua.

15

Hamabosgarren bertsua, huna libratzia :
Kitatu behar dugu guk presondegia,
Badakizie zoin airos den kanpoan xoria,
Hala hala zen orduan bai gure begia !

16

Gure plazera ez baitzen gau hartan ttipia,
Biharamun goizean argiko jeikia,
Birazka estekaturik pasatu bidia,
Ez da segurki Espainian jandarme eskasia !

⁷ «Mubleria», altzariak.

⁸ «Kubertura», estalgia.

⁹ «Zimenta», zementua.

¹⁰ «Donibandar», Donibane Garazi aldeko herri zenbaitetan sortuak, hots Donazarren, Izpuran, Uhartean, Arnegin edo Behorlegin.

¹¹ Mateo «Hargina» delakoaz hura ezagutu zuen Donazarreko Alexis Inchauspe adiskideak eman dizkigu, Mañez Etxelekurekin bildurik zenbait xehetasun: palote guti erabilia gatik hargin izaiteko, jats eta saski gehiago eginik arrantzan eta ihizin zebilelarik gazte denboran, bere hartan norbait izan omen zen Mathieu Lasserre deitu gizona, 1923ko martxoan Donazarren sortua eta, 1984eko urtarrilean Donapauleko klinikan zendua; Tamundeia izeneko etxea erosi zuen eta 1967ko lur ikarak haren hormak urratuak, etxe berria eraiki zuen eta Jean Kurutxary jaun erretor eta idazkariari esker errenta ederra ere ardietsi zuen familiak.

17

Beti joan eta, nehork ez jakin norat,
Azkenian arribatu han nunbait lekurat,
Auto batzuetan sar-eta, jin Celanovarat¹²,
Burdin eskasik ez den etxe batetarat.

18

Bi egun pasaturik guk hola treinian,
Bakotxa bere tokian jarririk gostuan,
Zortzi jandarme bederen wagon bakotxean,
Harmak eskuan eta zer kara tzarrean !

19

Espainian ez dute presondegi eskasik,
Hiri bakotxian ez baita bi edo hiru baizik,
Zazpi urte huntan gizona han dago hetsirik,
Hobe bailuke aise sortu aitzin hilik !

20

Huntan hobe dut beraz orai ixiltzia
Eta, ein-ahala fite leku hauk hustia.
Noiz hartuko ote dugu Afrikako bidia,
Alemanen eskutik kentzeko Frantzia ?

21

Hitler Alemanian eta Franco Espainian
Sortuz geroz ari dira beti tzarkerian ;
Noiz ezarriko ote ditugu biak uztarrian ?
Leher-eginarazteko guk Eskual Herrian !

22

Bertsu hauen emailia Xarlex Hazpandarra¹³,
Sortzez izanagatik bera Makearra,
Hunat jinez geroztik jastatzekoa nafarra,
Halere kontsolatzen da, ez baita bakarra.

Xarlex Etchegaray

¹² Portugaleko mugan, Galiziako Ourense probintzian dago Celanova herria: gure Iparraldeko beste ihesliar batzuek bezala Nafarroako Iruñea edo Pamplonatik eta ere Gaztela Berriko Mirandako kanpotik urrun aurkitu zituzten, harriturik, 1936-1939ko gerla bururatuz geroz, 7/8urte hartan goseak hilik eta beti preso zeuzkaten errepublikazale espainol «Gorriak» eta euskaldun «Separatistak».

¹³ Xarlexen bertsoen ondotik hona haren alabari mailegatu argazkiak.

GERLAKO ETA GERLA ONDOKO ARGAZKIAK :

Sei hazpandarren argazkia :

Xarlex Etxegarai (1910-1964) kantu hauen egilearekin elkarretaratu, hitzartu eta Arizkuneko herrira iragan ziren beste bost hazpandarrak, hauetxek ziren :

- *Lehen lerroan, ezkerretarik*, Xarlex bera, Zelai Urkodoitik 1937an Ermindeiz auzoko Etxetipira ezkondua, Kattin Lafitte (1908-1977) Printxianeko alabarrekin eta honekin izan seme gehiena Xan Etxegarai (1942-1987) ondoko bertsoan aitak dioten bezala, behintzat amarekin etxen utzia ; Xarlex Çaldiboure Peña Attiinekoa, donapauletar baten ondoan jarria.
- *Bigarren lerroan aldiz, ezkerretatik, xutik*, Ithurbide gereziatarra, gerlan hilen dena, Beñat Lohiague (1923/05/12an sortua, zapataina, 1955/11/18an ezkondua Mayi Hargindeguyrekin 1935/12/22an) eta Punttoteikoa † 1965/05/13 zendua. Mattin Loume eta Ttote Mongabure Hazketa Atsoteiko bi kusiak, lehena Labiry ta Urkuraiko juntan bere Izotzxolan familiarurik bizi dena eta bere lekukotasun hau eman duena, bigarrena zorigaitzez gerlan hila.

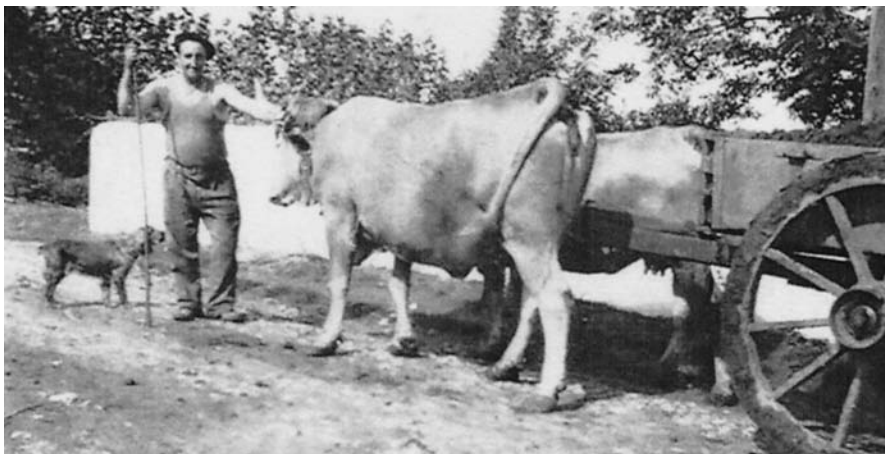
PIERRE CHARRITON

Xarlex Afrikan soldado

Gerlako ziloetan

Etxeko lanetara itzulia

Etxera itzuli eta, Xarlex Etxegarai eta Kattin Lafitte emaztea hiru haurrekin (Xan 1942an sortua eta 1987an hila, Roger 1945ean sortua, Maite 1948an sortua bere bi alabekin Angelun bizi dena eta argazkien eta xebetason guzaien emalea).

BAIGORRIKO KANTU IZENGABEAK (1943-III-10)

Baigorriarrak Iruñean¹⁴

1

Mila bederatzi ehun eta berrogoita hiruan,
Iduriz mundua da bethikotz guduan,
Etsai beltza sartu da gure sorlekuan,
Eta hargatik gira gu kanpora joan.

2

Zenbeit pertsuño beraz gure buruari,
Begira, hemen gaude hamarrak elgarri,
Martxoaren hamarrean utzi dugu Baigorri,
Arinkara pasaturik muga izkin hori.

3

Pertsu bat beraz orai guk Espainiari,
Horrek egin derauku oi ongi ethorri,
Gauaren pasatzeko hotelean ezarri,
« Hauxe duk hau bizia ! » ginion elgarri.

4

Plazer hori ez zen ez gureztat egina,
Laster hartu baitugu Iruñeko treina,
Guardiaz inguraturik arribatu gira,
Hek eraman gituzte oi presondegira.

¹⁴ Hazpandarraren bertsoekin parekatzeko, hona gai berari buruz eta sasoi beretsuan, mendiz bestaldera eta Xarlexek bezala, emaztea eta haur ttipia etxean utzirik, Iruñera joan behar izan zuen Frantxua Bidart Kuxkurriok, Jean Haritschelhar bere herritar gazteari eman zizkion bertsoak, «Galerianoaren kantua» airean ontuak.

5

Sartu baginen sartu, bazen gero jestu,
Gaietik behereraino gaituzte ikertu
Hemendik batek mana, bertzeak hantik oihu,
Gauzen arranjatzeko kaskoak pelatu.

6

Makurrik ttipiena da hori erraiteko,
Ez baginu bertzerik gero kondatzeko :
Tripa arinik gaude gauari lotzeko,
Manta txar bat daukute eman etzateko.

7

Igande goizean goizik joiten du apela,
Heldu zauku guardia, meza badugula,
Hortan piztu da gure Eskualdun odola,
Jainko Jaunaren hitza dezagun ohora !

8

Othoitz ere egin dugu kartsutasunekin,
Bihotzez ginelarik oi etxekoekin,
Kaiolarat itzuli susmo tzar batekin
Jestu horiek zer diren nahi ginuke jakin !

9

Gure bizi moldea azkena ditake,
Gaixtagin batzuen pare tratatzen gaituzte,
Nihon deusik ebatsi, gizonik hil gabe,
Libratzeari begira egun oroz gaude.

10

Oi etxeko gaixoak zuen penarekin,
Gure maite pollitak zuek ere heiekin,
Gorphutzez urrun bainan bihotzez zuekin
Noiz izanen girare oro elgarrekin !

11

Kantu hauk eman tugu oi presondegian
Oihu bera dugularik orok bihotzean :

PIERRE CHARRITTON

« Jauna lagun gaitzazu, oi suerte tristian,
Sar gaiten elgarrekin Baigorri herrian ! »

«Biba Baigorri!» (1943-IV-07)
Baigoriarrak egina Iruñen, asti baitzuten.
Ez kanta, gu jin gabe!